

Андрій Лаговський

КУПИТИ

«Андрій Лаговський» - це автобіографічний роман, що став одним із ключових текстів українського модернізму та порушив табу на публічне обговорення таких тем, як сексуальна орієнтація і право бути собою. У центрі сюжету інтелектуал, книжник, професор, що постійно рефлексує над своїми станами, бажаннями, почуттями та намагається вижити у традиційному суспільстві. Важливим елементом сюжету стає гомосексуальна орієнтація героя. Це історія про роздвоєність і самотність. Він шукає любові, але не серед жінок, а серед чоловіків, шукає сімейного щастя, вірить у високі ідеали, які руйнуються, прирікає себе на кабінетне схимництво й аскетизм, але не витримує спокус. Зрештою Лаговський залишається надто залежним від тягара традицій чи попросту нездатним до рішучого бунту, але виборює собі можливість zostаватися «таким, як він є».

Про серію «Неканонічний канон»

Міркуючи про канон української літератури, в пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми - Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький. Хоча насправді цей перелік значно більший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого ми не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів - від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на тексти українських класиків по-новому.

неканонічний канон:

- **АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ.** Андрій
Лаговський

● АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ. Андрій
Лаговський

віхОла
Київ · 2024

УДК 821.161.2-94
К82

Кримський Агатангел

К82 Андрій Лаговський : роман / Агатангел Кримський; упоряд. і передм. Віри Агєєвої. — К. : Віхола, 2024. — 416 с. — (Серія «Неканонічний канон»).

ISBN 978-617-8178-37-6

«Андрій Лаговський» — це автобіографічний роман, що став одним із ключових текстів українського модернізму та порушив табу на публічне обговорення таких тем, як сексуальна орієнтація і право бути собою. У центрі сюжету інтелектуал, книжник, професор, що постійно рефлексує над своїми станами, бажаннями, почуттями та намагається вижити у традиційному суспільстві. Важливим елементом сюжету стає гомосексуальна орієнтація героя. Це історія про роздвоєність і самотність. Він шукає любові, але не серед жінок, а серед чоловіків, шукає сімейного щастя, вірить у високі ідеали, які руйнуються, прирікає себе на кабінетне схимництво й аскетизм, але не витримує спокус. Зрештою Лаговський залишається надто залежним від тягара традицій чи попросту нездатним до рішучого бунту, але виборює собі можливість залишатися «таким, як він є».

УДК 821.161.2-94

Текст звірено за виданням:

Кримський А. Ю. Твори: в 5 т. / А. Ю. Кримський. — К. : Наук. думка, 1972. — Т. 2: Художня проза. Літературознавство і критика.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Віра Агєєва, упорядкування і передмова, 2023

© Володимир Гавриш, обкладинка, 2023

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: «НЕЧЕСТИВЕ КОХАННЯ» І ПРИХИЛЬНІСТЬ МУЗИ

Перший український інтелектуальний роман ущент зруйнував усталені ієрархії патріархальних цінностей традиційного суспільства. «Андрій Лаговський» Агатангела Кримського — про нову чуттєвість модерністської доби, платонівський ерос та «нечестиве кохання» (так називався цикл його поезій у збірці «Пальмове гілля»), зрештою, про відчайдушну й безоглядну ревізію християнства та пошук релігійних альтернатив.

Якраз Кримський запропонував українським читачам нові уявлення про тілесність та сексуальність, про психічну норму і її перегляд при початку XX століття, коли фрейдівський психоаналіз звернув увагу на вплив підсвідомого, а в культурі межі століть руйнувалися вікторіанські упередження й заборони.

Величезне листування письменника дає всі підстави говорити про «Андрія Лаговського» як про текст автобіографічний. Кримський учився в київській колегії Павла Ґалаґана, згодом здобув фах сходознавця в московському Лазаревському інституті східних мов, два роки провів у науковому відрядженні в Сирії та Лівані. Через професора Павла Житецького ще в учнівські роки долучився до національного руху, здобув визнання як український поет і вчений. Його доробок справді феноменальний: знав понад шістдесят мов, досліджував східні культури, став автором численних монографій, підручників, перекладів. У 1918 році Кримський долучився до тієї блискучої плеяди поворотців із чужих столиць, котрі приїхали до уенерівського Києва будувати свою державу, й став одним із фундаторів Всеукраїнської академії наук.

І все ж, видається, він завжди залишався людиною роздвоєною, складною, самотником, котрий страждав через свою нетолеровану спільнотою сексуальну орієнтацію. Опублікувавши 1905 року у Львові дебютний роман (дві перші частини), дав підзаголовок «Із життя істериків». Головному героєві віділяє багато епізодів власної біографії: здається, єдиною деталлю, що мала б завуалювати очевидну

сповідальність, стала належність блискучого професора Лаговського до кафедри математики. (Леся Українка, прочитавши роман, не без іронії радила авторові дати героєві відповідніший фах, таки ж гуманітарний.)

Лаговський рано відчув незакоріненість, утрату питомого ґрунту. Його суперечки з матір'ю означали й розрив із патріархальною рустикальністю загалом, ба більше,

перша частина твору прочитується як очевидна пародія на романтичні сільські ідилії.

Це, перефразовуючи Вірджинію Вулф, конфлікт освіченого сина та некультурної, застряглої в буденному господарюванні матері. До неї Андрій почуває, завітавши додому по тривалій розлуці, переважно обриду й зневагу: «Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидше можна було б залічити до “жінок”, ніж до “дам”». «Обличчя її неінтелігентне, вульгарне. Руки червоні, порепані». «В мене так-таки нічогісінько нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенік, а вона — така некультурна баба, що навіть неврастенії не надбала... дарма, що в неї епілепсія». А дізнавшись, що мати позичає гроші під лихварські відсотки, пішки вирушає до Києва, обіцяючи собі ніколи не повертатися на малу батьківщину. Село, отже, заперечене з безоглядною рішучістю. Однак водномить зректися матиного спадку не вдається: принаймні в молодого бунтаря вистачає мужности й совісности визнати, що, по-перше, зароблені лихварством гроші мати висилала йому на навчання, а по-друге, схильність до нервових хвороб також передається в поколіннях.

Надзвичайно прикметне це розведення двох недуг: епілепсія стає чи не метафорою фізичного виродження, а неврастенію герой Кримського інтерпретує як символ певного стану культури.

Справді, на зламі століть почався сутнісний перегляд поняття психічної норми й божевілля, уявлень про душевне здоров'я, патологію, межові стани, про зумовленість лікарських присудів та інтерпретацій тими чи іншими культурними моделями й цінностями.

У добу позитивізму дарвіністська медицина почасти брала на себе роль «психіатричної поліції». І саме лікування в тодішніх клініках не передбачало спроб порозуміння, врахування іншої точки зору,

базувалося на грубому, мало не тюремному примусі пацієнтів. Психоаналіз і модернізм не просто хронологічно збіглися, вплив теорій Зигмунда Фрейда на розвиток культури ХХ століття неможливо переоцінити.

Зацікавлення Лаговського математикою та літературою, можливо, невинновкове: це ще один маркер людини межі, переходу, людини нецілісної, котрій складно зробити вибір між логікою й містичним осяянням, між іманентним і трансцендентним.

Модернізм знову зацікавився зв'язком між безумством, одержимістю й творчістю, пошуками відповідей на питання про джерела мистецького натхнення, яке узвичаєно називали божественним. Позитивістська думка, з її зневагою до трансцендентного, остороненням від романтичних екстрем, більше наголошувала потребу вивчати дійсність, діагностувати її хвороби; великі прозаїки-реалісти позиціонували себе вдумливими соціологами-аналітиками. Натомість при кінці вікторіанської епохи художник хотів постати жрецем краси, провідником між вишнім і профанним світом. І **божевілля** знову, як підказувала й етимологія, почало незрідка означати підпадання під божу волю, доступ до заказаних для прагматичного розуму сфер. Дуже ймовірно, що Агатангел Кримський знав надзвичайно популярну тоді книжку Чезаре Ломброзо «Геніальність і божевілля» (її видали в російському перекладі 1895 року). Ломброзо якраз ці двоє понять зближує, вважаючи, що і душевно хворим, і геніям однаково властива надмірна екзальтація, посиленна чутливість, неусвідомленість певних дій. (Усе це дуже далеке від сучасного розуміння творчості як здоров'я, ба більше, терапії, бо кардинально змінилося саме розуміння психічної норми.)

Андрій Лаговський наділений здатністю до самоспостереження й добре свідомий власних неврастенічних станів, яких не може контролювати. Має виснажений, слабкий, анемічний вигляд, близькі люди клопочуться його фізичним станом і намагаються допомогти. Між тим головні болі, запаморочення, тремтіння рук, прискорене серцебиття, сльози, яких він соромиться, — зовнішні фізіологічні симптоми видаються навіть не найважливішими й не найтяжчими та виснажливими ознаками його хвороби. Юнак розуміє, що в усьому винні «прокляті нервища», і вважає себе приреченим, нездатним почуватися рівним серед людей. Самозневага лише погіршує його стан. До того ж і реакції на зовнішні події вочевидь хворобливі. Він то

неймовірно перебільшує вади найближчих людей, катастрофізує заподіяне ними лихо, то, навпаки, екзальтовано захоплюється ідеальними, як йому видається, приятелями. А власні переступи намагається компенсувати благодійництвом: віддаючи гроші нужденним, відчувається краще, у злагоді з собою.

Але так само герой свідомий культурного контексту, вважаючи себе типовим представником хворої епохи.

Назвавши Лаговського дегенератом і декадентом, автор роману долучається до гучної міжпоколіннєвої контрверсії в українській літературі, зокрема до дискусії між Іваном Франком та львівським модерністським угрупованням «Молода муза». Самі поняття модернізму й декадансу на рубежі століть вживалися сливе синонімічно. Краса занепаду вабила особливою витонченістю й чаром смутку за безповоротно втраченим спадком. Нова культурна епоха щойно означувалася, і, як часто траплялося під магічним впливом круглих дат на календарі, її обрисів не розрізняли, тож занепад видавався кінцем культури як такої, передвістям нового варварства. Коли бунтарі-молодомузівці назвали Франкову збірку 1896 року «Зів'яле листя» першим виявом жаданого декадентизму у вітчизняному письменстві, поет образився й узявся виправдовуватися. Його вірш «Декадент» став програмовою декларацією таки ж «здорової», «мужицької» культури, запевненням щасливого майбуття народу, «що вгору йде, хоч був запертий в льох». Уся ця риторика геть несуголосна умонастроєм доби, і

Кримський якраз маніфестує рішучий розрив з українофільством.

Декадансна чутливість привертала увагу до таких глибин, особливих нюансів людського досвіду, яких «здоровий» соціально зорієнтований реалізм попросту не завважував.

Автобіографічного головного героя роману представлено інтелектуалом, книжником, для якого воля до знання стала імпульсом, що переважно витісняє емоційні спонуки й порухи;

Лаговський повсякчас рефлексує над власними станами, бажаннями, почуттями, до того ж ці рефлексії переважно алюзійні, опосередковані його читацьким досвідом, культурними референціями. Між тим у другій частині твору, «Туапсе», професор опиняється якраз у світі

неопосередкованих пристрастей і простосердних оцінок. На запрошення родини генерала Шмідта він приїздить на Кавказ відпочити й зміцнити пошарпані нерви. Але, здається, саме приморське повітря, наелектризоване еротикою, і вироблений роками добровільного кабінетного схимництва аскетизм Андрія Лаговського не витримує спокус.

Спершу заповідається майже ідилічна чоловіча дружба. Із сином генерала Володимиром професор вирушає в далекі мандрівки прегарними місцями, їхні розмови торкаються найрізноманітніших речей, іноді зовсім безневинних, як-от ботаніка, а часами доволі ризикованих.

Гомоеротичний мотив уведено через античні алюзії, це приятелювання десь бачиться їм платонівською чоловічою близькістю.

Спостерігаючи за туапсинськими греками, вони відзначають їхню культурну вищість над турками: великий цивілізаційний спадок облагороджує навіть тих нащадків гомерівських воїнів, котрі ніколи не читали «Іліаду» й не чули про Перікла та Ахілла. У мові простих людей вишколений знавець діалектів уловлює навіть знані з Гомерових текстів граматичні форми, втрачені в новогрецькій. Традиція передається в поколіннях, спадкоємність тут пряма й безперервна. Ідеалізація античного грецького світу кидає відсвіт на їхні уявлення про сучасність. Колишня незатруєна дитинна гармонія, досяжна еллінам, уже неприступна тим, кому випало жити в сутінках Європи, в часи виродження й занепаду. Принаймні так видається Лаговському, котрий боїться зізнатися самому собі, що його потяг до Володимира означає щось більше, аніж задоволення від філософських диспутів. У кожному разі поцілунки, обійми, ласки важать дуже багато. Лаговський не раз «обціловує» свого партнера, та ще й Шмідт свідомий своєї влади над упокореним другом: «У тій братерській приязні, яка між ними зав'язалася, пануючою стороною був він, а не професор, і це йому підлестювало. Він догадувався, що він міг би, аби схотів, і командувати Лаговським, наче хазяїн. І це теж його тішило».

Коли приїдять молодші брати (повсякчас наголошується, що Костянтин і Аполлон дуже вродливі, тоді як Володимир страждає через свою непоказну зовнішність), прогулянки стають цікавішими. На відміну від старшого, менші захоплюються поезією, тож Андрій стає

для них прецікавим оповідачем. Відтоді Лаговський виконує ще й роль учителя, шанованого старшого чоловіка, котрий опікується своїми молодшими друзями, формує їхні незрілі душі. Якраз цей аспект філософського навчання був дуже важливим у грецькому, платонівському розумінні високого еросу.

Тепер настала черга потерпати й ревнувати, спостерігаючи за ніжними обіймами трьох юнаків, старшому Шмідтові, і врешті між ним та Лаговським доходить до вияснення стосунків, освідчення й примирення. «Ваші брати — справді гарні і напрочуд поетичні люди, — тихенько вимовив Лаговський, з любов'ю дивлячись на Володимира, — але на вас я їх собі не проміняю. Та ви й талановитіші од них, а що ви од них старші й розумніші, то ви мені навіть ближчі; до того ж — ви нещасливі... Нехай собі з ваших братів гарні люди і люблять вони мене, а ви нехай глузуйте з мене та й набріхуйте ще й на себе самого всякі страхіття — я, однаково, тільки одно почуваю: ви мені найдорожчі за всіх людей на світі. З цими словами професор схилився й притулився лицем до грудей напівлежачого Володимира і прихильно слухав, як у нього б'ється серце. Самолюбний осміх промайнув по губах у Володимира, і всякі непорозуміння поміж ним і професором миттю порозівалися».

Після тривалої розлуки Володимир прийде в затворницьку келію Лаговського, і, вражений його повстримливістю та браком колишньої покори, прямо висловить те, що Андрій волів ховати за недомовками. Він допевняється визнання, що «відносини ваші до моїх гарних братів були негігієнічні». На підтвердження цитує присвячений Аполлону Шмідту Андріїв вірш:

Ти спиш чи дрімаєш?.. Заплющені очі...
Сиджу коло ліжка... Годинник стукоче...
Беру твою руку, ласкаю її,
І тихо голублю я пальці твої.
І бачу найкращу на світі хвилину...

Лаговський, повсякчасно схильний до самобичування, замислюється, чи справді його зіпсує єство споганює і квітки, які враз в'януть, і чисті натури. «Ваша правда, — сказав він Володимирові. — Голублячи Аполлонову руку, може, тим самим я його поганив». Яснішого визнання про характер «забороненого» «нечестивого»

кохання годі вимагати, і співрозмовник навіть здивувався такій неочікуваній одвертості. «Ого, — буркнув він. — У вас єсть настільки відваги й щирости, щоб без усяких вивертів точненько закваліфікувати свої відносини до моїх вродливих братів... А втім, тепер пішла мода на таке кохання, то можна його вже й не соромитися!.. Аполлон і Костянтин справді гарненькі хлопчики, коли в кого є смак до хлопчиків».

Платонічна приморська ідилія протривала, отже, недовго. Її зруйнувало жіноцтво, і свою мізогінію персонажі Кримського обґрунтовують з усією нібито науковою серйозністю, витворюючи дивоглядні фізіологічні теорії. Сексуальні епізоди зі служницею Амалією Володимир пояснює як задоволення кінцевої тілесної потреби. Після побачення він кілька днів почувається слабим, апатичним, хворобливим, переживаючи виснажливі напади самозневаги. І одразу ж пояснює свій стан, апелюючи і до античних, і до сучасних уявлень про те, що чоловік віддає жінці життєві сили, які відновлюються в нього аж за три дні. Професор дуже серйозно просить свого дорогого друга жаліти себе й не шукати сумнівних насолод, за які так дорого треба розплачуватися. Але й сам Лаговський таки не встерігся, його зуміла звабити досвідчена в таких справах гречанка Зоя. Кілька пристрасних вечорів — і ось наш герой остаточно вичерпав свої життєві сили й тяжко захворів. А потому якнайшвидше тікає з міста, почуваючи до жінки відразу й зневагу, а себе самого картаючи за непростий гріх. Так що в цьому сюжеті нечестивим виявляється якраз кохання гетеросексуальне. (Між іншим, Леся Українка, прочитавши «Андрія Лаговського», написала авторові розлогого листа-рецензії, в якому, зокрема, дорікала за нечутливість до психології персонажок, брак авторської емпатії, невміння чи небажання пояснити їхні вчинки й мотивації.) Зоя приваблювала професора схожістю на античних богинь, імовірно, він прагнув радше ніжної ідеальної дружби. Зрештою, все, пов'язане з античною Грецією, йому особливо дороге: в цьому він якраз

виразник духу свого часу, адже від кінця XIX століття уявлення про новий естетизм, як і про нову чуттєвість, формувалися під впливом грецьких студій.

Саме вони справили величезний вплив на Оскара Вайлда під час навчання в Оксфорді.

Однак жінка хотіла заволодіти обранцем, підкорити його. Ймовірно, якраз катастрофічний досвід стосунків із Зоєю остаточно розкрив Лаговському природу його сексуальності.

Агатангел Кримський став одним з найсміливіших українських авторів, котрі зважилися обговорювати так довго табуйовані проблеми тілесності. Замилування красою чоловічого тіла у його романі безпрецедентне для вітчизняної літератури.

Звичайно ж, автор добре знав і ширший контекст. У квітні 1895 року в Лондоні відбувся злощасний суд над Оскаром Вайлдом. Відповідаючи на запитання прокурора, письменник виголосив блискучу промову, стверджуючи, що йому випало жити в невідповідний час. Бо фарисейське ХІХ століття ганить кохання, яке підносив Платон, про яке писали найвидатніші світові генії. Професор Кримський згадує процес над Вайлдом у своїх лекціях з арабської літератури. (Що вже само по собі свідчить про його виняткове зацікавлення справою, адже долучення актуальних епізодів модерного культурного розвитку до курсу арабістики було щонайменше необов'язковим, а може, й небажаним.) Соломія Павличко в блискучій книжці про Кримського цитує його рукопис 1905 року: «Любов до хлопчиків надзвичайно була поширена і в античному світі, найпіднесеніші філософські натури не були їй чужі, і характерно, що донині вона зберегла назву “сократичної любови” за ім'ям славного грецького філософа; через затворницьке, позбавлене широких інтересів життя грецьких дівчат і жінок античний грек бачив у жінці тільки засіб статевого задоволення й дітородіння». І своєрідним потскриптумом до цього історичного впровадження в тему додано згадку про лондонський процес: «В недавні роки надзвичайну сенсацію викликала в Європі справа дуже ніжного, з багатьох поглядів симпатичного і безсумнівно талановитого англійського поета Оскара Вайлда, який тяжко постраждав, отримавши вирок суду за свої протиприродні стосунки з молодим сином одного вельможного англійського лорда»¹.

Для Вайлда визнання власної гомосексуальності стало потужним творчим імпульсом, а публічне обстоювання «кохання, яке не сміє назвати свого імени», викликало не лише обурення, але й палке схвалення сучасників. Український автор зважується на обговорення табуйованої теми, але врешті приводить свого персонажа до самообмеження й аскетизму. Лаговський відкриває для себе святого

Єфрема Сиріна, проповідника й пустельника, і християнська зневага до тілесности стає його новою релігією. Репресування еротичного досвіду, визнання гріховности його колишніх помислів і бажань цілковито змінює професора. Християнські аскети навчили його, що можна самотництвом, духовними практиками виробити самодисципліну, загнущати розшарпані нерви, опанувати себе й тоді вже не боятися йти у світ, будучи захищеним від його нечистих спокус. Герой роману зазнає моменту містичного переживання, «солодку хвилину» розчинення в океані, сполучення з всеєдиним. Він здобуває душевну рівновагу, але його поезія тепер стає, здається, надто дидактичною. З ортодоксальним християнством, проте, примиритися не зміг і зупинився, власне, на півдорозі. Еллінський естетизм віднині вже не зачаровує, як раніше, але й порада молодшого Шмідта йти в монастир сприймається з іронією. Лаговський тішиться здобутим душевним спокоєм і нарешті здатен раціональніше оцінювати людські вчинки та вибачливіше ставитися до помилок.

Ба більше, тепер він може порушити лікарську заборону займатися політичною діяльністю. Як і сам Кримський, Андрій Лаговський заангажований в українському національному русі. Й цей аспект у фінальній частині роману набуває дедалі більшої ваги. Одування означає для героя можливість не лише говорити — в розмовах зі Шмідтами антисамодержавних пасажів звучало чимало, — але й діяти.

Пишучи статтю для української періодики, Лаговський висловлює ідеї й оцінки, несподівано суголосні нашому нинішньому розумінню українсько-російських відносин.

Ідеться про деспотію як саму сутність імперського режиму: «З одного боку, тягнуться люті, запеклі заходи російського правління знівелювати геть усіх, чисто всі підвладні нації, ба приголомшити навіть своїх великоросів, щоб вони нічого більш не бажали, як обрусіння іногородців та торжества національності великоруської над іншими. А з другого боку — що? — в відповідь проти насильного обрусіння помічається скристалізування національного почуття й національної самосвідомости в тих самих іногородців». (От, власне, що в «приголомшенні» росіян, котрі найбільше хочуть обрусіння сусідів, — від часу появи роману імперія досягла великих успіхів. Але й сила опору, котрий тривав упродовж всього ХХ століття, зросла неймовірно.)

Лаговський роздумує про важливість відмови од спадщини українофільства й постання модерного українства як сили не лише культурницької, але й політичної. Йдеться вже не про служіння народу, а про розбудову модерної нації.

З цієї позиції він зовсім інакше дивиться на село, а примирення з матір'ю та поїздка до Громополя (до речі, ще одна вказівка на автобіографізм сюжету, алюзія на рідну Звенигородку, осідок родини Кримських) символізують водночас і остаточний вибір української національної тожсамости. Знов же, Агатангел Кримський — українець з власного вибору; він походив із кримськотатарського роду, у православ'я перейшов його дід, і на зв'язок з Бахчисараєм, звідки втікали од переслідувань, у ХІХ столітті вказувало вже хіба прізвище.

Уже не студентом, а шанованим професором, «його превосходительством», Андрій знову бачить матір змарнілою, заклопотаною побутовими дрібницями, вузькоглядною й обмеженою в оцінках та судженнях. Однак тепер вона викликає не обриду й зневагу, як сім років тому, а любовне співчуття. Лаговський принаймні навчився не тікати від очевидного й не тішитися безґрунтовними ілюзіями. Коли селянський світ, народна стихія уявлялися ідеальною сутністю, незіпсутою цивілізацією, дитинною спільнотою, то материне лихварство видавалося непростим гріхом. Поговоривши зі старенькою нянькою Ганною, яку вважав нещасною жертвою, виявив натомість, що та вдячна Лаговській за позичені гроші, бо сама перепозичає їх під ще вищий відсоток. З матір'ю він почувається вдома, іншого такого простору в нього немає. Прихильність чужих треба заслужити, а ця любов — безумовна.

Аскетизм, душевна «гігієна» (це слово герой охоче вживає, коли йдеться про його новий спосіб життя) не знімають, проте, питання про репресований ерос, творчість і захоплення високою культурою. Служіння українській справі професор трактує як самозречення, втішання мистецтвом у несправедливому суспільстві називає підлістю. І така інтерпретація видається цілковито антимодерністською.

Адже коли нація не ототожнюється із селянством, то вона потребує повноцінної багаторівневої культури, в якій масовість та елітарність не заперечують одна одну.

Про це полемізували в часи появи роману народники й модерністи. Якраз тоді Леся Українка обстоювала право «виборних таланів» служити своєму мистецтву, наголошувала не лише обов'язок поета

перед громадою (це якраз етична максима Андрія Лаговського), але й громади перед митцем. В «Орфесвому чуді» знаменитий полілог на майдані обложеного міста — ситуація облоги була для України мало не перманентною — стосувався ролі співця, змушеного носити каміння для оборонних мурів. «Коли Орфей умре тепер з утоми, то сорому не збудемось повік». Урешті диво таки сталося: музика богонатхненного Орфея спонукала міський люд до праці, й загрозливі проломи в стінах уमितь закрили. Лаговський же вважає служіння музі та втішання красою чи не гріховним. Виходить, що антична спадщина ніби й не має стосунку до України, хоча і Леся Українка, і поколінням пізніше київські неокласики намагалися якраз повернути вітчизняне мистецтво під спільне небо Європи, долучити до органічної, питомої традиції. Ба більше, на противагу імперській концепції Москви — третього Риму — ще в добу бароко утвердилася метафора України — Греції, Києва — нових Атен.

Тож Андрій Лаговський так у всьому й застається роздвоєним, надто залежним від тягара традиції чи попросту нездатним до рішучого бунту. Але, задовольняючись малим, принаймні виборів для себе можливість зоставатися «таким, як він є».

Роман Агатангела Кримського між тим став мало не маніфестом раннього українського модернізму.

Він першим зважився говорити про феномени табуйовані, неприйнятні, він змінив уявлення про ієрархію важливих і неважливих речей. Він, зрештою, утвердив право особистого вибору. Непроговорені душевні травми спричиняють неврози. Замовчані, приховані травми й урази культури так само викликають її деформації й недуги. Тож започаткована на межі століть одверта й чесна розмова про необхідність подолання заборон на обговорення табуйованих у патріархальній культурі речей стала початком її оздоровлення. Українська література рішуче позбулася аскетичних самообмежень, а її творці пильніше дбали про прихильність музи, котра, як здавен відомо, тільки й може обдарувати богоданими словами.

Віра Агеєва

¹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. — С. 99.

ЧАСТИНА ПЕРША. НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ

(Із життя істериків)

I

Дочекався я свого святонька.
Виряджала в світ мене матінка...
— Нехай, сину мій, ми працюємо,
Нехай цілий вік ми горюємо —
Та не всі ж, як ми, в землі риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядниночку.
Чоло з похилу не поморщиться,
Спина з похилу не покорчиться,
Спина з похилу не покривиться,
Зате ступить пан і подивиться.
Зате ступить пан на покірного
І прийме тебе, як добірного.
І з панами ти привітаєшся,
З полем батьківським розпрощаєшся...

Перечитавши ці вірші, студент Андрій Іванович Лаговський осміхнувся, бо щось згадав. Він стояв коло столу, перегортав свої листи, записки і всякі інші шпаргали, та й усе, що непотрібне, він одкидав набік, себто щоб знищити. Співомовку Руданського, що оце він узяв до рук, він давно-давно колись переписав був сам, власною рукою, вже тому год вісім, ще тоді як був гімназистом та здобув од своєї матері один курйозний лист. Того листа він тоді пришив був до віршів і переховував обидва документи вкупі.

Перегорнувши сторінку далі, Лаговський побачив і того самого матиного листа. Мати була неписьменна — посланіє до сина зложив їй якийсь писака під її диктант. Як перечитав Лаговський ту писульку, він знов осміхнувся, та вже якось криво й кисло. От що стояло там:

«Г. Громопіль Київськ. губ. 18 ⁶/_{II} 86.

Дорогий Андрійку!

Посилаю тобі три карбованці. Не трать їх марно, бо мені гроші не легко приходяться. За твою харч і за твою квартиру заплачено вже згори, так на що б ти мав втрачатися іще? Ці три карбованці — то вже тобі самому, на дрібні розходи. Тільки ж коли що купуватимеш, то купуй так, щоб ніхто не бачив: чужі люди збоку дивитимуться — будуть думати, що ти дуже багатий; то й стипендії ти не дістанеш. Найбільше прошу: тютюну не купуй, бо як довідається начальство, що ти заживаєш, то сключать тебе з гімназії. Шануйся, мій сину, слухайся старших. Не заводься з товаришами та й не приятелюй з ними, бо пуття од них не навчишся. А найбільше — годи вчителям. Будь до них привітний, ласкавий, покірний; директора дуже поважай, не сперечайся з ним; як де зустрінеш, то низенько вклонися. Спина, як поклонишся, не зламається, а отже ж усі вчителі тебе полюблятимуть. Ласкаве телятко дві матки ссе.

Цілую і благословляю. Твоя мати А. Лаговська».

Все це було писано поганою російською мовою, з безліччю помилок, а вкінці додано: «А по ея покорнейшой прозьбе писал отставной унтер-офицер Л. Стеценко и вам од себя кланяется».

— Нещаслива дикарка! — сумно сказав собі студент. — Три годи я вже її не бачив. Чи обмінилася вона хоч трохи? А от післявзавтрього побачуся з нею та побалакаю... Ну, а з листом що робити? Подерти чи далі ховати? Ат! Сховаю на незабудь.

Це кажучи, він поклав листа і вірш до шкатулки, а там далі поглядив на годинник. Було якраз вісім.

«Час іти каву пити... — подумав собі він, щирісінько таки радіючи, бо цілісіньку ніч не міг заснути, і в голові йому тепер гуло. — Може, як кави вип'ю, то голова посвіжішає. Пан і пані вже, мабуть, повставали та вже, десь певне, сидять у їдальні... А цікаво б знати, чи здобули вони телеграму од мого вченика?»

Діло діялось у Курщині, на селі, 17-го серпня. Лаговський жив тут на кондиції, в поміщиків Бобрових: він був став на літо за репетитора їхньому єдинородному синові П'єрові, що в маї не склав екзамена і мусив переєкзаменовуватися в серпні. Два тому дні, на пречистої, П'єр поїхав у Київ, бо передержку визначили йому на 16-те серпня, а його вчитель іще зоставсь на пару днів у Бобрових. Були на те причини; одна — тая, що не встиг позбирати своє манаття, адже останніми днями йому й години просвітньої не було через П'єра; а друге — він мав чекати, доки приспіє од П'єра телеграфічна звістка з Києва про результат його передержки.

Зійшовши із своєї світлички на низ, у їдальню, Андрій побачив там

саму-но панію, величну *grande dame* ². Він поздоровкався з нею. Вона гордовито простягла йому рученьку та й закусила губу.

— Павло Гаврилович... уже... пішов по господарству, — дуже повільно й тихесенько, ніби вмираючи, проказала пані Боброва і єхидкувато вдивлялася в бліде, виснажене обличчя Лаговського (він був таки дуже хоробливий). — Павло Гаврилович давно вже напивсь кави, — тягла пані далі вже ораторсько-декламаторсько-навчальним тоном, — бо в нього немає такої звички, щоб спати до пів дня.

«Скажена ти баба, от що! — зовсім не сердито думав студент, п'ючи тим часом каву і дивлячись у склянку. — Чи ж не ти сама, мегеро, наказала мені, щоб я приходив до їдальні точнісінько об осьмій годині, не раніш!» — намовляв він себе та без усякої таки злості, навіть гумористично трохи.

М-те Боброва спершу мовчки, згорда дивилася, як Андрій сьорбає свою каву, потім узяла зі столу телеграму та якийсь заліплений конверт.

— Од П'єра єсть телеграма, — сказала вона зловіщим голосом, — він її був послав ще вчора, а «нарочний» привіз допіру сьогодні... От прочитайте лишень.

Лаговський розгорнув телеграму, де стояло: «Обеих переэкзаменовок не выдержал. Пьер». Прочитавши бумагу, репетитор мовчки вернув її Бобровій.

— Яка була наша умова, ви, сподіваюсь, пам'ятаєте: здасть П'єр екзамена — сто вам карбованця, а не здасть — тільки сорок. Ось тут маєте всі сорок карбованця, — сказала пані, простягаючи конверт.

Студент узяв та й мовчки кивнув головою; не розліпляючи конверта і навіть не поглянувши, що воно таке, він застромив його до бокової кишені та й пив каву далі. З його обличчя не видно було, що він почуває тепер у своєму серці. Пані така байдужість не сподобалася.

— Як правду казать, то й ці гроші йдуть задурно, — додала вона, — бо коли з заняттів ваших ніякого пуття не було, так чи варто платити?

Лаговський, не відповідаючи, допив останній ковток кави та й утер губи. Потім поволі, спокійненько він назад видобув з кишені конвертик і поклав його на столі.

— Як не варто, то й не варто, — зовсім апатично одказав він; далі підвівсь і пішов з їдальні. М-те Боброва заметушилась, бо такого скандалу не сподівалася.

— Андрій Іванович! Андрію Івановичу! Верніться! — загукала вона. — Ви мене не зрозуміли, я зовсім не те хотіла сказати... Ось верніться-но, я вам геть усе поясню.

Але парубок уже не слухав її і пішов до себе нагору. Груді йому дуже важко движіли, бо він здавна хорував на ядуху. Тяжко, переривчато одсапуючи, він усадовивсь на кріслі, одкинув голову назад та все одсапував.

— Сьогодні ж таки поїду звідси неодмінно! — поклав собі він. — Ну, от, значиться, працював ціле літо коло того дурника — П'єра, а заробив стільки, що злодіїв нема чого лякатися... А втім, знов начхать мені на все! *Tout cela c'est une нісенітниця*³! — додав він не без комізму. — Тільки ж на які гроші я доїду додому?

Він устав, витяг із шкатулки капшук і пильно перелічив те, що там містилося.

— Три карбованці й десять копійок... Гм! Щоб додому доїхати, то треба без лишку дев'ять... А втім, начхать на все!! Вже якось з кондуктором погодимося — знайдемо нелегальні способи, поїдемо й без білета...

Він заходивсь укладати своє збіжжя в чемоданчик. Але ж незабаром він спинивсь і кинувсь на ліжко: ядуха, астма тая, не давала йому дихати, в висках застукотіло, серце розтягалось і стискалося.

— Хоч би вже швидше здохнути! — нетерпляче гадав собі Лаговський. — Ну, ви! Прокляті нервища! — нагукнув він суворо, ніби вдавався до когось чужого. — Чи кинете коли-небудь мене мордувати?? Га?? — І він, здавалося, справді чекав усної відповіді.

«Прокляті нервища» дійсно мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз у раз доводилося вчити нездібних гімназистиків — отаких, як П'єр — та жити завсіди по чужих людях.

Хтось торгнув двері. То була служанка. Вона сказала студентові, що пан просить його до свого покою. Хлопець устав з ліжка і пішов.

Пан Бобров, генерал у одставці, привітав його дуже ласкаво, не так, як звично. Бо як іншим разом, то він був поглядав на вчителя дуже згорда.

— Ви вже вибачте жінці, вибачте, — прохав він теперечки, — їй самій дуже шкода, що вона вас покривдила, бо вона й не хотіла того. От же, нате... візьміть ці гроші: ви ж до них маєте повне право. А як не візьмете, тим мене образите.

Ласкавість панова збила Лаговського з пантелику: аж ніяково чогось стало.

— Ні, таки не візьму, — сказав він дуже слабим, стомленим голосом. — Дякую вам за вашу прихильність, що хоч наостанці виявилась... Тільки ж, будь-що-будь, я на прощанні признаюся-таки зовсім щиро: сьогодні мене мов грім побив... З вашим сином я геть собі здоров'я збавив... я ж цілий день працював з ним... в мене нерви тепер такі немоцні... (Тут він був спинився, бо не знав, що казати далі, а тим часом бажалося щось казати.) А Марія Лаврентіївна... ні, я не сподівався од неї такої образи... Не візьму!..

«Ну, а тепер — знаю, що вже зараз рюмати буду!.. — подумав він. — Прокляті нерви! Раз у раз зрадять! Тільки ж як це так?! Я вже не пан самому собі, чи що?! Ба, не заплачу! А отже ж, їй-богу, заплачу!» — лякався він.

Але не заплакав: переміг себе. Здригнулася й скривилася спідня губа, перебігла по обличчі електрична течійка та й усе.

Бобров бачив, як у Лаговського смикається обличчя. Йому жалко стало на парубка, а доти він попросту хотів оддати йому гроші, щоб не було ніяково. Він підвівся з крісла, підійшов до студента, що був сидів, засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями і жартівливо взяв за чуба:

— Та ну-бо, ну-бо, не ображайтесь... Ну, не дивіться, мов сич на сову, гляньте веселіш...

Лаговський як стій підвівся, бо через ту ласкавість спазма йому підступила до горла: він боявся, що далі-далі розридається.

— Вибачте... я піду... я чогось нездоровий... — глухо промимрив молодик та й швидкою ходою подався до своєї кімнатки. Скоро він зачинив двері на защіпку, енергія його покинула; його схопив нервовий пароксизм...

— Двадцять п'ятий год мені йде, — з ненавистю ридав він, кусаючи зубами подушку, — а я реву, наче дитина!.. А все нерви!.. Та коли з мене вже не людина, а клубок нервів, то навіщо я животію?!

— Лакейська душа! — знов з ненавистю лаяв він себе, ридав і реготався заразом. — Мені випадало гордо швиргнути тії гроші панові в вічі, а я замість того розкис... Зрадив, що їхнє превосходительство було ласкаве мене за чуба смикнути... Лакейська душа!.. Та ні ж бо! От піду та й верну йому гроші!.. Добре... Тільки ж

опісля що буде? Адже опісля здаватиметься мені, ніби я його марно покривдив, та й піду я вибачення прохати?! Прокляті нервища!!

З істерики, з довгого плачу він зморився. Голова аж важніла на плечах, очі мружились і сплющувалися. Не спавши цілу ніч, парубок тепер міцно заснув.

Як прокинувся він, то вже владав собою трохи більше, а про панів знов клопотавсь менше.

— А чорт їх бери, — сказав собі він нарешті, — нехай уже ці сорок карбованця зостаються мені... На ції гроші могтиму потім у Києві перебутися без урока хоч з місяць, то, може, нерви трохи спочинуть...

Того ж таки дня панські коні одвезли його на залізницю... В Києві йому випадало бути допіру на 1-е вересня, то він був тепер поїхав додому, до матері. За два дні був уже в Громополі.

II

— Здорові були, мамо!

— Голубе мій!..

Мати припала до свого Андрія, цілувала, голубила. Син пильно придивлявся до неї, поклавши руки на її плечі.

Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидше можна було б залічити до «жінок», ніж до «дам». Одіж на ній була, правда, ніби панська, та дуже простенька, полатана, без усяких претензій на моду. Обличчя її — неінтелігентне, вульгарне. Руки червоні, порепані.

— Як ви зстарілися, мамо!.. Чого це вам спідня губа висить мов нежива?.. Лице бліде... Зморшки сильні... Та чи здужаєте ви, мамо?

— Трохи нездужаю... Падучка.

— Падучка?! Відколи?

— А вже більше як год.

Андрієві проти його волі трошки спротивилося. «Падучка — це щось гидке», — подумав він. З несподіваної огиди рот йому раптом широко розкривсь, верхня губа спазматично напружилась і підвелася к носові, ніс скривився, спідня губа широко вивернулась униз, з залозок потекла слина, неначе щось погане в роті опинилося. Парубок не міг запанувати над собою і придушити оте нелюбе почуття, яке на коротку хвилину заворушилося на самому споді його серця. Через те він потроху визволився з неньчиних обіймів, щоб вона

його більше не цілувала.

«Гм! У неї епілепсія — то, значця, вона й мені передала в спадщину якусь нервову, дегенеративну хворобу... Мабуть, з мене істерик, — поміркував Андрій. — Істерик? Ух, кепська справа! В мене, значця, нема ніякісінької постійності, з мене й характеру не може бути ніякого, бо кожної хвилини настрій духа мусить мені сам собою змінюватися. Одним разом я ні сіло ні впало буду без причини дуже добрий, а другим разом так само без причини буду лихий і поганий... Стихія, а не людина!..»

— Пустіть мене, мамо, я подивлюся на господу, бо вже ж давно як бачив.

Оселя Лаговської була звичайнісінька українська оселя під солом'яним дахом. Як увійти в сіни, то зліва двері вели до кухні, а звідти через грубу був хід до ванькира, де спала мати. А другі сінешні двері, що з правої руки, вели з сіней у парадну світлицю, що носила бучне ймення «гостинная», себто вітальня. Більше ж хат не було. «Вітальню» мався тепер зайняти Андрій. В ній обстановка була принаймні чепурненька, хоч без розкошів і всяких вигадок; а вже ж скрізь деінде по оселі все було дуже бідне. Лаговська жила тільки з того, що держала корову й продавала молочні продукти.

Розглядаючи Андрій господу, потроху розважив себе. Хоч як тут усе виглядає бідно, та це не чуже, це — «вдома»; тут він пан, а не якась т-те Боброва. Він сьогодні ляже спати в такій годині, в якій йому заманеться; він узавтра — схоче — встане опівдні, йому взавтра не треба неодмінно о восьмій годині йти пити каву. Він обідатиме завтра тільки в той час, коли схочеться. Він узагалі вільна, самостійна людина, а не підвладна. «Кожен півень на своїм смітнику пан», каже прислів'я, — подумав Лаговський. — Нехай собі ця приказка носить іронічну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм смітнику, ніж лакеєм у чужих хорах».

І незчулись, як прийшов вечір. Смерком забігла до Лаговської добра приятелька її — фершалиха. Андрій сидів коло них і слухав, про що вони балакають. Говорили про чужі весілля і чужі похорони; говорили про те, що в неділю на справничисі була в церкві новітня сукня; говорили, що в Анни Петрівни погана наймичка; а у Феоктисти Львівни чоловік п'яниця, а в Олімпіади Андріївни на щоці такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власівни злодій

уночі картоплю покрав; говорили про ціну на картоплю та на кавуни; говорили, що в такого і такого сусіди швидко корова буде з телям; говорили, як то воно добре, коли корову призвичаєно доїтися без теляти; говорили... та багацько ще говорили такого самого.

Студент пильно слухав. «А їй-богу, гарно! — погадав він. — Гарно жити отакечки, не знаючи, не відаючи про якісь там соціальні питання та Weltschmerz⁴. Гарно людям інтересуватися самими коровицями, та курчатами, та пухирями Олімпіади Андріївни і більш нічим. Аж мені самому на серці полегшало, як я спустився на це болотяне дно суспільності. Хвилі розумового життя плинуть собі десь там високо--високо понад мною, мене не зачіпаючи і не коливаючи; мені спокійно, мені й журби немає в моїм затишкові. Їй-богу, гарно буває іноді кинути людський образ та й зробитися благонаміреним, невинним бобирцем у болоті або ж тихим, мирним волом чи коровицею та й піти собі на зелену пашу!...»

Він пішов до своєї кімнати і заснув так любо, як, мабуть, ніколи за останніх трьох років.

III

Андрієві так сильно сподобалося «коров'яче життя на зеленій паші», що другого дня він зранку не одходив од матері. Йому любо було дивитися, як вона готує обід, як бігає по кухні, як перемиває посуд, як узагалі метушиться, мов муха в окропі. Помічниці в неї не було, бо Текля, дівчина-наймичка, погнала корову пастися на стерню.

Сидячи в кухні, син дипломатично розпитував маму про її знакомості. З її одвітів він бачив, що її суспільне становище дуже захитане і що вона чимраз падає ще нижче. Ще й тоді, як батько був живий, Лаговські не належали до вищого громопільського товариства, а вже ж як помер батько, то й дрібна інтелігенція стала їх цуратися. Фершалиха, що була вчора в гостині, то й вона вважала себе за аристократичнішу од Лаговської. Але все не це так-то й сильно вразило було б Андрія, коли б не звістка за те, що мати частенько любить заходжать «с черного хода» до громопільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо, підлещується до них — одне слово, грає якусь неблагородну роль.

«Що за гідка лакейщина!» — подумки сердивсь він.

— Мамо! А я б вас прохав не ходити до всіх отих пань... Як на мене, то вже краще нашукайте собі знайомості серед міщан та будьте з ними рівні, тільки не оббивайте панських порогів, мов... мов...

Він і слова дібрати не міг.

— Угу! Аби ти знав, як усі пани мене люблять! Вони аж радіють, як я приходю!

— Що ж, вони вас до покоїв просять?

— Нащо до покоїв? Хіба що таке «покої»? От я вчора була в Клавдії Петрівни Лоначевської... ти не знаєш її — це суддіха... То вона мене в спальні приймала і кавою напувала.

— А ви й зрадили... Не ходіть, мамо, зробіть ласку...

— Ет, що ти кажеш! — невдоволена одказала мати. — А вже ж із міщанками завдаватись... ходити до них у гостину... — якраз! Дзуськи!.. Вони самі за велику честь мають, коли я їх хоч до кухні пускаю! От побачиш сам.

Андрій справді міг того самого ранку побачити, собі навдивовижу, що міщанки (а їх приходило сьогодні чимало) вважали Лаговську таки не за рівню. Хоч вони зовсім фамільярно балакали з нею про се, про те, про всякі спільні інтереси, але ж видно було, що вони вважають її за «панію» таки. Лаговська й сама собі запишалася з того поводження, та й ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально. Темою для розмови були знов-таки, як і вчора, телички, п'яниці-чоловіки, новітні хустки і т. ін.

Окрім тих знайомих міщанок, приходили в кухню до Лаговської покупці: куховарки од тутешніх панів. Поки Лаговська набирала їм молоко чи сметану або одважувала масло та сир, вони оповідали їй усякі найдрібніші сплітки про своє панство. Лаговська дуже цікаво слухала їх, ще й сама допитувалась; видно було, що, слухаючи ті сплітки, вона ніби й саму себе бачила в панській компанії.

«Що за лакейщина!» — гадав Андрій. Йому бридко ставало. Пообідали. Мати пішла в садок, де росли дуже гарні сливи-ренклоди, нарвала повну миску і зав'язала в серветку. Далі почала сама виряджатись.

— Куди це ви, мамо? — спитав Андрій, дивлячися, що стара мати зашнурувалась у корсет, одягла якусь парадну та старомодну сукню, настромила на голову собі наколку і напнула якийсь кумедний капелюшик.

— Піду до суддіїхи.

Вона ще видобула з шафи рум'яно, начервонила щоки, потім почорнила брови. Син, дивлячися на цю комедію, тільки плечима здвигав.

— А сливи ж ви нащо несете?

— Гостинчик. Таких дорідних ніде в городі немає, тільки в нас. Позавчора Лоначевська так гарно, так щиро мене вітала, то я хочу віддячитись...

І вона пішла. Андрій мовчки слухав. Згадав він батька, що посадовив тую ренклоду. Покійного батька парубок дуже любив. Так от, діялось це в весні саме того року, що восени малися одвезти Андрійка в Київ у гімназію. Посадовивши татко ренклоду власними руками, взяв Андрійка, того великого хлопця, на руки та й приніс до деревини. «Це хай буде твоя. Може, вона ростиме й тоді, як я помру, — то згадуй за мене... Але що я верзу?! Хіба тобі доведеться так, як мені, стирчати свій вік у Громополі на двадцятьох п'ятьох карбованцях місячного жалування?! Тебе — певне, що краща доля чекає...»

Восени Андрія одвезли до Києва, а за місяць несподівано помер батько. Після того Андрій рідко коли й у Громополі бував: не доводилося, не можна було. Але всю оту сцену з деревом він добре пам'ятав.

Тепер йому важко було, що плоди з тієї батькової ренклоди здалися на підлизування до суддіїхи.

Вернулася Лаговська додому рада та весела.

— Щоб ти знав, як мене там приймали! — хвалилася вона Андрієві, передягаючись із карикатурної одежі в просте.

— А ви як? На кухню йшли чи на парадні двері? — іронічно перебив син.

— На кухню... — швиденько одмовила мати і гордо оповідала далі: — То мене Клавдія Петрівна покликала до спальні...

— І напувала кавою, — докинув слівце син.

— Ні, не кавою: чаєм із солодкими бубличками... — не завважаючи іронію, пояснила Лаговська. — Вона лежала в ліжкові, опочивала після обід, а мені постановили коло неї круглий стіл і стільчик, то я тамо пила чай... А як дякували за сливи!.. І панночку я бачила... тільки тая щось дуже згорда дивиться... А вже ж яка ласкава сама пані!

— Ну, й радійте! — насмішкувато сказав Андрій і підвівся, щоб іти

до себе.

— Постій-но, Андрію! Казала Клавдія Петрівна, щоб я взавтра поприсилала їй усі квитки. Це, бач, вона бере в мене сметану й масло на квитки. То треба буде полічити, скільки там виходить усього вкупі грошей, та й одіслати. Передше рахував мені один жид, то я йому за те мусила платити. А тепер порахуй ти.

— Гаразд, — одказав Андрій і пішов до себе нервуватися самотою.

IV

Увечері він поробив рахунки.

Другого дня, скоро він вийшов пити чай, мати йому сказала:

— А знаєш? Клавдія Петрівна вернула рахунки; каже, що там помилка: ти щось накинув... Та от тут їхня служанка. Що пані кажуть?

— Пані казали, — вияснила дівчина, — що ви аж тридцять копійок накинули не знать звідки... Та й кажуть до чоловіка: «Що то за погана звичка в Лаговської! Це вже вона вдруге так робить: і пришлого місяця налічила більше, як треба, і тепер знов».

— Це вона... так і сказала?! — спитав Андрій. Через раптовий пароксизм ядухи він не міг дихнути.

— Скажи, дівчино, панії, що того місяця лічив жид, — без усякої достойності виправдувалася Лаговська, ще начебто й винна, — а тепер — сам панич. То вже ж панич не крутитимуть навмисне... Ти, Андрію, візьми квитки та й знов порахуй, щоб вивірити.

— Добре, дайте-но квитки, — нервово сказав син і швидше пішов до себе.

Перевірів раз — нема помилки. Перевірів удруге — тож само нема.

— Я, мамо, після обід сам піду до Лоначевської, — сказав він до матері начебто зовсім спокійним тоном.

— Ой, я боюся, щоб ти часом не наплескав їй чого.

На те син одвітив рівним голосом:

— Ні, я попросту покажу їй, де її помилка. Бо хто ж покаже, як не я?

— Ну, добре, — заспокоїлася мати. — Та не забудь, що вона на ймення Клавдія Петрівна.

— Клавдія Петрівна? Гаразд! Нехай і Клавдія Петрівна!

V

О п'ятій годині Лаговський вдяг на себе свій новий студентський китель і пішов до господи Лоначевських. (Спершу він хотів був одягнутися задля візити якнайгірше, та потім передумавсь.) Смикнув він за дзвоник. Довго ніхто не виходив, нарешті одчинила двері якась гарна дама.

— Вибачайте, — защебетала вона по-російськи, цікаво дивлячись на молодого, доволі вродливого студента, — сама одчиняю, бо всі покоївки свої порозсилала... Ви, певне, до чоловіка? Його вдома немає.

— Ні, я до самої пані Лоначевської... Я Лаговський, — похмуро одмовив гість.

— Лоначевська — то я... Прохаю до вітальні... Сюди... Ну от... Сідайте, будьте ласкаві.

Вона й сама сіла та й налагодилася слухати панича.

— То ви син... мадам Лаговської?.. Вибачайте, я не знаю, як вона буде на ймення і по батьощі.

— Марії Степанівни Лаговської, — трошки іронічно підказав молодик. («Бач! — обурилась він на думці. — Вона навіть не знає, як мама зветься! А мама й поза очі титулує її на ймення і по батькові! Що за бридкий сервілізм!») — Я вчора поробив рахунки мамі і можу завірити, що зовсім гаразд. Як же ви сьогодні сказали, що буцім я наплутав, то я знов двічі перевірів... (Голос йому задрижав)... Я помилок не робив... (Він засапувався.) ...бо я студент четвертого курсу математичного факультету... А вже ж обдурювати вас я тож само не хотів... Ви сказали перед покоївкою, буцім мама хотіла в вас украсти і тридцять копійок...

— Як прийде покоївка з города, то я її зараз геть витурю, бо мені не треба такої язикатої, — спокійненько сказала суддіха. — А щодо помилок, то воно таки може бути, що помилилась я, а не ви. Правду кажучи, я порахувала аби-абияк, нашвидкуруч.

— І проте послали служанку сказати мамі, що в рахунках є помилка?!

— Ах, боже мій! — трошки капризно одказала дама. — Ну так що ж тут такого? Послала!

— Це зветься падлюцтвом! — згукнув Лаговський, шарпнувшись на кріслі.

Лоначевська, замість спокійної ліниво-примхливої дамочки, одразу

зробилася величною леді.

— Я думала, що університетська освіта зробила з вас обтесану, виполіровану людину, — процідила вона гордо й зневажливо, — та вже бачу: ніяка освіта не вижене того хамства, що зроду сидить у крові.

— Добродійко! — скрикнув парубок гнівним голосом, в якому чути було вже болючу нотку.

— Я бачу, — безжалісно тягла суддіїха далі, — що мені треба було одразу повести з вами розмову не як із студентом, а як із сином тієї перекупки, що має од мене заробіток. Тоді б я була не дочекалася ніяких прикростей од вас... бо ваш власний меркантильний інтерес не дозволив би вам вражати покупця... а надто такого, як я... Я знаю, що ваша мама бере з других людей вісім копійок за стакан сметани, а з мене — десять копійок. То їй невигода одіпхнути такого гарного покупця, як я... А з тих грошей, які вторгує ваша мама, вже ж і вам дещо перепадає? Еге?

Лаговський хотів був вигукнути якусь зовсім непристойну лайку. Він підвівся зо стільця. Губи йому затремтіли, зуби зачеркнулися один об один, лице геть перекинулося. Він був роззявив рота, та, замість промовити слово, він, наче який оберемок, упав на стілець і мовчки схопився за голову обома руками. Очі дивилися вгору, без усякого виразу, каламутно, ніби олов'яні.

— Ах, господи!! — злякалася суддіїха. — Випийте швидше води!.. Ось... Що ж я це наробила!! — заголосила вона.

І вона мерщій налила юнакові в склянку воду.

— Не треба! — пробурмотів він. Підвівся і швидко-швидко пішов до коридору. Лоначевська миттю побігла наздогін йому.

— Та куди бо ви? Куди? Постійте, от я вам щось скажу... Та постійте ж бо! Отже ж однаково не втечете, бо двері зачинено... — сумовито-жартівливо засміялася вона, наздогнавши Лаговського коло самих дверей. Тут вона зупинилася перед ним.

— Я хотіла вам... та не бійтесь-бо, я вас заразівісінько випустю, — з лагідним усміхом перебила вона себе, побачивши, що Лаговський стоїть понуро і вдивляється нетерпляче в дверну клямку. — Я хотіла, бачте, тільки сказати, що я дуже винна проти вас, але ж ви ще більше винні. Бо як-таки не було вам сорому, вам, студентові, образити беззахисну жінку, знаючи до того, що й чоловіка її нема вдома? А втім, здається, що ви самі дуже мучитесь? Ви дуже нещасливий, правда?

Вона промовила ці слова щиро й прихильно. Андрій різко порвався до виходу і шарпнув клямку.

— Ну, йдіть, ідіть! — заквапилась вона. — Я бачу, що мій теперішній тон іще гірше вразив вас.

Вона одімкнула двері, що на вулицю.

VI

Лаговський, кусаючи з усієї моці губу, пішов прудко-прудко, куди очі, геть од господи Лоначевських. Зуздрівши перший-ліпший перелаз, він, не довго ворожачи, переліз у чужий садок, кинувся в гущавину і впав на траву; несила була йти спокійно далі. Ніхто його не побачив.

Закопавшись лицем у високу травицю, він судорожно почав ридати; тільки без сліз: очі були сухісінькі. Потім він мовчки перекинувся навznak, несвідомо глипнув був очима на небо та й міцно заплющив їх, аж стиснув повіки. Потім мовчки і машинально встромив великого пальця лівої руки в рот, між кутні зуби. Потім куснув його раз-другий з усієї сили та й заходився гризти так, як собака жвакає кістку. Незабаром повен рот йому набігло крові, а що він був лежав, одкинувши голову, то кров потекла йому в горло. Невважаючи на те, парубок іще раз угризнув свій палець, та з великим болем почув, що його зуби вже не шкуру перетирають, а в живе м'яке м'ясо глибоко впиваються і доходять до кістки. Тоді він стямився, витяг пальця з рота, підвівся і розплющив очі.

З рани кров дзюрила на траву і на одіж. Тупо подивившись на червону течійку, Лаговський якось видобув хустку і обкрутив пучку. Його дуже боліло, та на душі було вже не так важко. Він усадовився, сперся спиною об стовбур вишні, заплющив очі і взяв міркувати про те, як він оце робив візиту до суддіихи.

Скоро він згадував ущипливі слова Лоначевської, миттю йому стискалися кулаки, трусила пропасниця, хотілося полинати до панії знов та й крикнути їй в живі очі, що з неї підла жінка. Але з-посеред таких лютих думок несподівано виринали гарне її обличчя з прихильним, лагідним осміхом, який він побачив наостанці. На ту згадку Андрій якось інстинктивно скулювався та й схилив голову на груди. Він під такі моменти не міг і дихати.

— З мене негідник! — зважливо казав собі парубок, і серце йому

занивало. — Ні, не негідник з мене, а ненормальний виродок... І до чого животію я на світі?! Чого я животію?!! Проклятущі нерви!.. — шепотів він на тисячний раз свою звичайну фразу. З важкого нервового болю він несвідомо схопився за груди.

— За віщо я її образив? Може, за те, що вона займає вище соціальне становище? Авжеж за те... Отже ж вона така добра... Вона аж засмутилася, як побачила, що мене вразила.

Молодикові закортіло раптом побігти до Лоначевської, попрохати вибачення, поцілувати їй руку та так і не одпускати ту руку од губів, стоячи навколішках.

Плебейська жилка не дала довго розвиватися таким мріям. Студент як стій підвів голову, нетерпляче смикнув плечима, неначе хотів струснути з себе те негарне бажання.

«Вона мене пожалувала тільки через те, що провінціальні кавалери їй геть усі понадбридали, а чорнобривий студент виглядає їй краще... — насмішкувато видумував собі він. — Еге ж! Бо чом маму вона ніколи не пожалує, а завсіди трактує тільки згорда? Маму вона зве перекупкою...»

Андрій знов скипів і заклекотів гнівом, далі підвівсь, далі знов сів на землю, далі знов ліг. Як він уп'ять уклавсь на траву та ще заплющив очі, то люті думки геть порозбігалися. Він став куняти. І от... чи то сон він такий побачив, чи то, попросту дрімаючи, згадав собі дещо, тільки ж от яка сцена з минулого життя перебігла в його уяві.

Ввижається або й сниться йому, ніби він — ще в четвертій класі гімназії та й приїхав додому на літо. Вже й тоді його мати інколи плазувала перед панством, хоч і не так сильно, як тепер.

Одного разу прийшла вона з базару і сказала синові:

— Адже ти знаєш геть усю пісню «Ах ти, воля моя, воля» ⁵?

— А що?

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ